

1. Nordiska prostitutionsmarknader i förändring: En inledning

Charlotta Holmström & May-Len Skilbrei

Prostitutionsfrågan väcker engagemang både hos politiker och bland allmänheten och det faktum att människor köper och säljer sex upplevs som en utmaning för de nordiska välfärdstaterna. Att utforma en prostitutionspolitik är emellertid komplext, inte minst beroende på att prostitutionsmarknaden är stadd i ständig förändring. Det finns både skillnader och likheter mellan de nordiska länderna beträffande prostitutionsmarknadens utveckling, prostitutionens omfattning, lagstiftning, sociala insatser samt attityder och förhållningssätt. Såväl historiskt (Pedersen 2007) som under senare tid (Skilbrei 2003) har prostitutionsfrågan gjorts till föremål för jämförelser mellan de nordiska länderna.

Mot bakgrund av detta är kunskap om olika lösningar på de gemensamma utmaningar som prostitutionen i Norden medför angelägen. Med fokus på skillnader och likheter i de nordiska ländernas prostitutionspolitik gav de nordiska jämställdhetsministrarna (MR-JÄM) därav Nordiskt institut för kunskap om kön (NIKK) i uppdrag att genomföra ett forskningsprojekt. Syftet med projektet var att beskriva, belysa och analysera situationen avseende prostitution och människohandel för sexuella ändamål i Norden och projektet initierades för att skapa ett gemensamt kunskapsunderlag utifrån ett jämställdhetsperspektiv. Elva nordiska forskare, från olika discipliner och samtliga nordiska länder, har medverkat. Fil.dr. Charlotta Holmström och dr.polit May-Len Skilbrei har fungerat som projektledare. Projektet har löpt över ett år och forskarna har arbetat med tre problemområden: (1) förekomst och omfattning av prostitution och människohandel för sexuella ändamål i Norden, (2) rättslig hantering och sociala insatser riktade mot prostitution och människohandel för sexuella ändamål i Norden,

samt (3) attityder och förhållningssätt till prostitution och människohandel för sexuella ändamål i de nordiska länderna. Därtill inkluderas befintlig kunskap om de självstyrande områdena Färöarna, Grönland och Åland.

Föreliggande rapport syftar till att presentera resultaten från detta forskningsprojekt. I detta inledningskapitel vill vi ge en kort sammanfattning av projektets resultat och föra en analytisk diskussion om projektets resultat och frågeställningar. Därefter presenteras de nationella bidragen landsvis; Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige.

1.1 Projektets bakgrund

De senaste decenniernas politiska och ekonomiska förändringar har påverkat prostitutionsmarknaden, både inom och utanför de nordiska länderna. Framför allt har en ökande global orättvisa och en förändrad gränspolitik mellan Västeuropa och forna Sovjetunionen/Östeuropa, gjort att transnationell prostitution till de nordiska länderna har ökat.

Med det ökande antalet utländska kvinnor i prostitution, har frågan om människohandel för sexuella ändamål hamnat högt på den politiska agendan. Samtliga nordiska länder har utvecklat strategier för att hantera problemet, både i form av förebyggande arbete, rättsliga åtgärder och stöd till offer. Den förändrade situationen utmanar de juridiska förhållningssätten och de sociala insatserna inom respektive land. Det faktum att de nordiska länderna har skrivit under och ratificerat internationella konventioner om människohandel har varit av stor betydelse. Samtliga nordiska länder har skrivit under FNs protokoll om människohandel, Palermoprotokollet¹, vilket trädde i kraft 2003, och länderna har infört egna förbud mot människohandel för att svara upp mot förpliktelserna i relation till detta. Samtliga länder har också skrivit under, och Norge och Danmark ratificerat, Europarådskonventionen mot människohandel, vilken trädde i kraft i år.

¹ Alla de nordiska länderna bortsett från Island har också ratificerat Palermoprotokollet, det vill säga att protokollet är stadfäst och att dess målsättningar i tillräcklig grad är inkorporerat i den nationella lagstiftningen och insatserna. Danmark har skrivit under och ratificerat Palermoprotokollet, men Grönland och Färöarna är undantagna förpliktelserna i protokollet.

1.2 Syfte, frågeställningar och de nationella delstudierna

Projektets övergripande syfte har varit att utveckla och fördjupa kunskap om prostitution och människohandel för sexuella ändamål i Norden. Tre delsyften har formulerats;

1. att redogöra för och diskutera de uppskattningar som har gjorts beträffande män och kvinnor i prostitution och människohandel för sexuella ändamål i Norden
2. att beskriva och analysera lagstiftning och sociala insatser som riktar sig mot prostitution och människohandel för sexuella ändamål i Norden
3. att kartlägga och beskriva attityder och förhållningssätt till prostitution och människohandel för sexuella ändamål bland män och kvinnor i de nordiska länderna

Projektets första delsyfte har varit att sammanställa kunskap gällande förekomst och omfattning av prostitution och människohandel för sexuella ändamål. Ambitionen har också varit att kritiskt granska och diskutera de olika metoder som ligger till grund för denna kunskap. Forskarna har löst denna uppgift på olika sätt och med olika metoder. I synnerhet utgörs grunden för studierna av offentliga dokument, kunskapssammanställningar från olika myndigheter och organisationer samt forskningsrapporter. I flera fall har kompletterande intervjuer genomförts.

Projektets andra huvudtema fokuserar på hur prostitution och människohandel för sexuella ändamål hanteras genom sociala insatser och lagstiftning. Forskarna från de fem nordiska länderna beskriver och analyserar rådande lagstiftning och hur den har kommit till stånd. Därutöver redogör forskarna för de sociala insatser som finns i de nordiska länderna inom området. Även analyser av vilken ideologisk grund dessa vilar på presenteras.

Projektets tredje tema är attityder och förhållningssätt till prostitution och människohandel för sexuella ändamål. Delstudierna har utformats på olika sätt. I Sverige har Jari Kuosmanen, genom tilläggsfinansiering, genomfört en kvantitativ studie gällande attityder, förhållningssätt och erfarenheter av sexköp och sexförsäljning. I övriga länder har kvalitativa studier med fokus på förhållningssätt och syn på prostitutionsfrågan genomförts, dels genom dokumentstudier och dels genom intervjustudier.

Sammantaget bidrar delstudierna till att skapa en övergripande förståelse för situationen såväl inom som mellan de nordiska länderna. I viss utsträckning är det möjligt att göra deskriptiva jämförelser gällande omfattning, förekomst, rättslig hantering och sociala insatser. Resultaten från de delstudier som behandlar attityder och förhållningssätt medger dock inga deskriptiva jämförelser. Istället för att jämföra på en empirisk nivå syftar diskussionen kring dessa delstudier till att fördjupa förståelsen för förhållningssätt till prostitution och människohandel i olika empiriska och nationella kontexter.

1.3 Sammanfattning av projektets resultat

1.3.1 Omfattning och förekomst

Att diskutera omfattningen av prostitution och människohandel för sexuella ändamål i de nordiska länderna är angeläget av flera skäl. Prostitutionsmarknaden är idag differentierad. Den största delen av prostitutionen i de nordiska länderna antas äga rum inomhus. Samtidigt är de uppskattningar som presenteras i stor utsträckning baserade på observationer och registreringar av den synliga gatuprostitutionen. Ökningen av antalet utländska kvinnor i prostitution, människohandelsärenden och personer som annonserar på Internet och av människohandelsärenden har också gjort att polis och sociala myndigheter har problem med att överblicka utbredningen. Det är även svårt att bedöma hur många kvinnor som har fallit offer för människohandel till de nordiska länderna eftersom det finns uppenbara brister i sättet att beräkna antalet offer. I första hand baseras uppskattningarna på antalet rättsfall och/eller på uppgifter inhämtade från socialarbetare eller andra organisationer. Det är omöjligt att säga hur många fall som inte uppmärksammas av polis, sociala insatser eller organisationer. Det är också svårt att avgöra vad som är att betrakta som människohandelsärenden och vad som inte är det. Gränsdragningen mellan prostitution och människohandel skiljer sig åt mellan länderna, vilket innebär att något som hanteras som ett prostitutionsärende i ett land kan betraktas som ett människohandelsärende i ett annat.

Hur kunskap kring förekomst och omfattning genereras inom de olika länderna skiljer sig åt. Framför allt handlar denna skillnad om vem som

räknar och hur man räknar när man gör uppskattningar av personer i prostitution och personer som blivit offer för människohandel för sexuella ändamål. I den norska delstudien om omfattning av prostitution och människohandel beskriver Tveit och Skilbrei hur ansvaret för kunskapsinsamlingen i Norge i första hand ligger på Pro Sentret.² De personer i prostitution som räknas in i den årliga kartläggningen i Norge är i stor utsträckning personer som har varit i kontakt med Pro Sentret och dess personal, antingen genom uppsökande socialt arbete eller genom att de har sökt hjälp själva. Pro Sentret räknar också synliga prostitutionsannonser i tryckta tidningar och på Internet. Därutöver har man genom prostitutionsinsatser i Bergen och Stavanger översikt över de gatuprostitutionsmiljöer som finns där. För 2007 uppger Pro Sentret att 2 654 kvinnor var i prostitution i Norge, varav 1 157 på gatan. Då prostitutionens omfattning värderas utifrån vem som har haft kontakt med stöd- och hjälpinstanser eller annonserat, fångas inte all prostitution upp, hävdar Tveit och Skilbrei. Väsentlig kunskap saknas exempelvis om män som säljare i prostitution. Tveit och Skilbrei konkluderar att de beräkningsmetoder som används och den syn på prostitution som tillämpas har betydelse för den kunskap som genereras. Författarna menar således att det är angeläget att beakta just metoder och perspektiv när man beräknar prostitutionens omfattning. Det har på senare år skett en stor ökning av antalet utländska kvinnor i prostitution i Norge. Hur många av de utländska kvinnor som befinner sig i prostitution och som har blivit utsatta för människohandel är svårt att uppskatta. Tveit och Skilbrei beskriver ett flertal problem med att försöka uppskatta omfattningen av människohandel såsom hur man ska sammanställa beräkningar gjorda av olika organisationer på olika vis och vilka uppgifter beräkningarna ska bygga på. Därtill poängteras att antalet fällande domar troligtvis enbart belyser en liten del av det antal personer som utnyttjas i prostitution och i migrationsprocesser till Europa. Detta belyses i Skilbreis artikel.

I Sverige är det liksom i Norge framför allt aktörer inom socialt arbete som ansvarar för att uppskatta läget och utvecklingen av prostitutionsmarknaden. I första hand fokuserar man på den inhemska prostitutionen. Prostitutionsgrupperna i Sveriges tre storstäder har kunskaper om förekomst och omfattning genom de personer de möter i sitt arbete; på gatan,

² Pro Sentret är en verksamhet i Oslo som erbjuder sociala insatser riktade till kvinnor och män som säljer sexuella tjänster samt ett nationellt kompetenscenter för prostitution.

i rådgivning och behandling. Samtidigt har Socialstyrelsen ansvar för att följa den generella utvecklingen över tid genom att regelbundet sammanställa och redovisa kunskap om prostitutionsmarknaden i Sverige. Rikskriminalpolisen ansvarar för att beskriva och följa utvecklingen avseende människohandel, vilket görs genom regelbundna rapporter. I den svenska delstudien redogör Charlotta Holmström för de uppgifter som finns tillgängliga. Enligt uppgifterna finns cirka 300 kvinnor i gatuprostitution och cirka 300 personer annonserar på Internet. Hur många som har utsatts för människohandel är osäkert. Prostitutionsgrupperna har uppmärksammat en successiv minskning av gatuprostitutionen de senaste tio åren. Huruvida minskningen kan tolkas i ljuset av den svenska sexköpslagstiftningen eller av utvecklingen av kommunikationsmedel som Internet och mobiltelefoner är oklart. Det är emellertid tydligt att prostitutionsmarknaden har förändrats och differentierats. Liksom Tveit och Skilbrei lyfter Holmström fram betydelsen av att beakta val av metoder och perspektiv vid uppskattningar av omfattning. Holmström menar att den kunskap som finns tillgänglig präglas av en specifik syn på prostitution och av den kontext den är producerad i. Kunskapen om inomhusprostitution och om män som säljer sex är inte särskilt stor, vilket hänger samman med vilka kontexter som det undersökande arbetet riktar sig mot. Även kunskapen om män som köper sex är begränsad.

En utvecklingstendens på den danska prostitutionsmarknaden är att prostitution i ökande grad annonseras på Internet, även om gatuprostitutionen i Köpenhamn har blivit allt mer synlig under de senaste åren, genom ett ökat antal utländska kvinnor (Rasmussen 2007:34). Prostitution på massagekliniker och i eskortverksamhet är mer dold än gatuprostitution, och det betyder att möjligheterna till kartläggning av dess omfattning är begränsade. Emellertid är det just tidnings- och internetannonser som används som källor till att beräkna prostitutionens omfattning i Danmark. Enligt Vidensog formidlingscenter for Socialt Udsattes³ beräkning fanns under perioden juni 2006 och juni 2007 minst 5567 personer i den synliga prostitutionen (Socialministeriet 2007). Inom gruppen beräknas den så kallade klinikprostitutionen vara mest omfattande (3278), följd av gatuprostitutionen (1415). I Bjønness bidrag diskuteras hur beräkningar av prostitutionens omfattning används som utgångspunkt för diskussioner och politik, även om de är osäkra. I det mörkertal som antas vara stort ryms personer som inte annon-

³ Centret är en del av Servicestyrelsen som lyder under Velfærdsministeriet.

serar, dold prostitution på Internet (till exempel genom kontaktannonser), unga personer och vuxna som byter sex mot gåvor eller tjänster, prostitution på sex- och swingerklubbar samt prostitution bland transvestiter och transsexuella (Rasmussen 2007:40).

Spanger diskuterar hur uppskattningar av transnationell prostitution och människohandel används av danska myndigheter och semioffentliga aktörer som objektiva och sanningsenliga siffror. Genom att uppvisa ett högt antal offer för människohandel, menar Spanger, tilldelas kampen mot människohandel hög politisk prioritet. Spanger menar också att det finns en motsättning i att människohandel betraktas som ett stort problem i Danmark, samtidigt som det antal offer som polisen identifierar är relativt lågt .

I början av 1990-talet resulterade den ekonomiska lågkonjunkturen och en ökande arbetslöshet i Finland, samt omstruktureringen av ekonomin i det forna Sovjetunionen, i att prostitutionens omfattning ökade. I samband med denna utveckling uppstod diskussioner om situationen både bland den finska allmänheten och bland beslutsfattare. I Marttilas delstudie beskrivs emellertid kännedomen om den finska prostitutionsmarknaden som ytterst begränsad. Den kunskap som finns tillgänglig grundar sig på olika typer av uppskattningar och uppgifterna varierar. Några mera övergripande beräkningar av antalet personer i prostitution eller bedömningar av prostitutionsmarknadens struktur i Finland har inte gjorts. Uppgifter från polis, socialarbetare och forskare gällande andelen utländska personer i prostitutionen varierar. En uppgift som nämns är att det rör sig om omkring 50 %. Frågan är emellertid föremål för debatt. De flesta utländska personer som påträffas i prostitution i Finland kommer från Ryssland, de baltiska länderna (i huvudsak Estland), Vitryssland och Ukraina.

Inte heller på Åland är prostitutionen kartlagd. Enligt uppgift förekommer ingen synlig gatuprostitution men däremot finns det kvinnor som via svenska hemsidor säljer sex på Åland.⁴ Enligt den svenska rikskriminalpolisen är färjtrafiken mellan Sverige och Finland/Estland en vanlig väg för människohandlare. Denna går via Åland (Rikskriminalpolisen 2007).

På Färöarna finns inga uppgifter om organiserad eller synlig prostitution. Däremot görs antaganden om att kvinnor säljer sex mot till exempel

⁴ Intervju med Vivan Nikula, chef för jämställdhetsfrågor vid Ålands landskapsregering, genomförd av Jennie Westlund, mars 2008.

droger.⁵ På Grönland finns inte heller några uppgifter om synlig eller organiserad prostitution. Vad som däremot uppges förekomma är sex som bytesvara, mot exempelvis tak över huvudet.⁶

För Island har de senaste tio åren inneburit förändringar av prostitutionen och människohandeln, menar Atlason och Gudmundsdóttir. Under loppet av en relativt kort tid har prostitutionen blivit mer synlig. Dock vet man mycket lite om omfattningen. Enligt opublicerade resultat från en undersökning 1985 förekom olika former av prostitution på Island; bland unga drogmissbrukare, organiserad prostitution och prostitution i tidningarnas kontaktannonser. År 2001 publicerade Justitie- och kyrkoministeriet en rapport som beskrev prostitutionen och dess sociala miljö på Island. I rapporten uppmärksammades att prostitutionen kan vara kopplad till de så kallade striplubbarna (Ásgeirsdóttir m.fl. 2001).

De nordiska länderna har erfarit ett ökande antal utländska kvinnor på prostitutionsmarknaden under de senaste åren. Sedan millennieskiftet har både Norge och Finland sett ett ökat antal kvinnor från Östeuropa på den inhemska prostitutionsmarknaden. Det norska kompetenscentret för prostitution, Pro Sentret, daterar den stora förändringen av den norska prostitutionsmarknaden till 2001. Redan tidigare fanns dock många thailändska kvinnor i prostitution, men dessa befann sig i inomhusprostitutionen och hade lite kontakt med den norska hjälpapparaten. I Finland ökade antalet utländska kvinnor i prostitution i slutet av 1990-talet (Lehti & Aromaa 2002). Särskilt kvinnor från Estland och Ryssland etablerade sig på den finska prostitutionsmarknaden. Idag utgör kvinnor från Östeuropa en fortsatt stor del av den finska prostitutionsmarknaden. Situationen i Norge har emellertid förändrats. Under de senaste tre åren har ett stort antal kvinnor från Nigeria uppmärksammats i prostitutionen. År 2007 utgjorde de 30 % av de kvinnor som socialarbetare var i kontakt med i prostitutionen (Pro Sentret 2008). En ny stor grupp på den norska prostitutionsmarknaden är kvinnor från Bulgarien. I Danmark beräknas att cirka 45 % av kvinnorna i prostitution är utländska. Även här kommer kvinnorna från Östeuropa och Västafrika, men också från Sydamerika och Sydostasien, i synnerhet från Thailand. I Sverige är situationen en annan. Även om transnationell prostitution från ett flertal länder förekommer,

⁵ Intervju med Elin Reinert Planck, daglig leder på Kvinnohuset, Färöarna, genomförd av Jennie Westlund, juni 2008.

⁶ Intervju med Jette Eistrup, antropolog som jobbar på Sundhetsdirektoratet på Grönland, genomförd av Jennie Westlund, juni 2008.

framför allt från Östeuropa, har inte stora grupper av utländska kvinnor etablerat sig på den synliga prostitutionsmarknaden på samma vis som i Norge, Finland och Danmark.

1.3.2 Sociala insatser och rättslig hantering

De nationella prostitutionsmarknaderna har alltså genomgått stora förändringar de senaste tio åren. Utvecklingen har emellertid inte varit den samma i de nordiska länderna. Prostitution och människohandel för sexuella ändamål har dock stått högt på den offentliga agendan i Norden och den mest centrala frågan har varit lagstiftning. Att denna visar prov på likheter kan bland annat förklaras genom perioder av gemensam lagstiftning. Mycket av den isländska lagstiftningen tillkom exempelvis under den period då landet tillhörde Danmark. Prostitutionslagstiftningen inom Norden visar samtidigt prov på stor variation; från att i Sverige förbjuda sexköp till att på Island fram till att så sent som 2007 förbjuda att försörja sig genom sexförsäljning. I alla länderna råder förbud mot koppleriverksamhet, men hur prostitution definieras och vilka former för organisering och utnyttjande av andras prostitution som räknas som koppleri varierar.

Avseende människohandel för sexuella ändamål har samtliga nordiska länder instiftat förbud. Även om förebyggande åtgärder och bekämpande av människohandel har hög prioritet i alla nordiska länder skiljer sig utformningen av lagen något åt. Handlingsplaner som syftar till prevention och skydd av offer för människohandel har redan formulerats och implementerats i flera länder.

När det gäller sociala insatser har dessa i första hand utformats med sikte på den nationella prostitutionen. Mot bakgrund av det ökande antalet kvinnor i transnationell prostitution framkommer nya behov som kräver förändringar i de nordiska ländernas sociala och rättsliga insatser. Mot bakgrund av denna situation har projektets andra delsyfte varit att samla relevant och aktuell kunskap om lagstiftning och sociala insatser i frågor som berör prostitution och människohandel i de nordiska länderna.

När det gäller lagstiftning riktad mot prostitution och människohandel har en rad lagförändringar genomförts i de nordiska länderna under de senaste 15 åren. I Norge har den så kallade hallickparagrafen förändrats och utvidgats och en ny lag om människohandel instiftats. Skiljbrei tolkar förändringen av hallickparagrafen i mitten av 1990-talet i relation till den

norska prostitutionsmarknadens utveckling. Prostitutionen förändras, lagen följer efter.⁷ År 2003 ändrades hallickparagrafen för att anpassas till den nya människohandelslagen. Förändringen innebar att den idag endast avser främjandet av andras prostitution, inte utnyttjande av den. Människohandelsparagrafen som instiftades samma år, riktar sig å andra sidan mot just dem som genom våld, hot eller missbruk av en sårbar situation utnyttjar en person till prostitution, tvångsarbete eller andra tvångstjänster. Skilbrei belyser i sitt bidrag diskussionerna som föregick lagstiftningen och analyserar förhållandet mellan de två paragraferna. Nu står Norge inför en ny förändring. Efter allt att döma kommer det att införas ett generellt förbud mot att köpa sexuella tjänster i Norge. Införandet av förbudet har under de senaste åren föregåtts av intensiva diskussioner inom politiken, i media, bland aktivister och aktörer på fältet och bland allmänheten. Förbudet syftar till att minska efterfrågan och på så vis också förebygga människohandel.

De diskussioner som har föregåtts av förbudet mot sexköp i Norge har givetvis influerats av situationen i Sverige, där det sedan januari 1999 råder förbud mot köp av sexuella tjänster. Utgångspunkten för den svenska prostitutionslagstiftningen är att prostitution kan betraktas som mäns våld mot kvinnor. Lagen kan beskrivas som normativ eftersom dess huvudsyfte är att påverka generella attityder och förhållningssätt bland befolkningen till prostitution. Sedan juli 2002 har Sverige också, liksom Norge och Danmark, en människohandelslagstiftning som kriminaliserar människohandel för sexuella ändamål. Från och med juli 2004 inkluderar lagen även människohandel inom landets gränser och människohandel syftande till andra former av exploatering såsom tvångsarbete och organhandel. I Siring's bidrag belyses den svenska sexköpslagen genom en beskrivning av förhållandet mellan myndigheters uppfattning och användning av lagen och de målsättningar som formulerades i lagförarbeten. Siring diskuterar också hur den praktiska tillämpningen av lagen kan tolkas i relation till vad som har avsetts med lagstiftningen.

När det gäller den rättsliga hanteringen i Danmark avkriminaliserades prostitution 1999. Detta innebar att förbudet mot att försörja sig på prosti-

⁷ År 1995 inkluderades uthyrning av lokaler för prostitutionsverksamhet i hallickparagrafen i Norge. Vidare genomfördes ytterligare förändringar av paragrafen i början av 2000, då man bland annat införde förbud mot att annonsera om sexuella tjänster.

tution togs bort.⁸ År 2002 infördes en människohandelsparagraf i den danska lagstiftningen som i likhet med den svenska och den norska lagstiftningen inbegriper människohandel för både sexuella ändamål och för tvångsarbete och organhandel. Utöver människohandelsparagrafen har Danmark liksom övriga nordiska länder lagstiftning gällande hallickverksamhet. Vidare pågår även i Danmark sedan en tid tillbaka en politisk diskussion om just sexköparens roll i prostitutionen. Detta nyvaknade intresse för sexköparen förklaras i Spangers bidrag av att frågan kring människohandel för sexuella ändamål på senare år har fått ökad politisk uppmärksamhet och prioritet, vilket föranlett att synen på prostitution håller på att förändras. Spanger menar att det ökade antalet migranter i prostitution i Danmark har lett till en politisering och professionalisering av prostitutionsinsatserna, något som har gjort människohandel till ett eget policyområde. Uppmärksamheten kring människohandel har också stärkt en feministisk diskurs om prostitution i den danska offentligheten, menar Spanger. Färöarna och Grönland lyder under dansk lag. Samma regler gäller alltså där som i Danmark på flera områden. Så vitt vi vet har inte prostitutions- och människohandelslagstiftningen använts på Färöarna och Grönland. Grönland och Färöarna är undantagna de förpliktelser Danmark har i förhållande till Palermoprotokollet.

Under de senaste tio åren har ett flertal lagförändringar gällande prostitution även genomförts i Finland. Detta berör även Åland, som lyder under den nya finska lagstiftningen. I slutet av 1990-talet gjordes ändringar i kopplerilagstiftningen med lindrigare straff som följd och 2004 tillades grovt koppleri i lagstiftningen, vilket bland annat förbjuder publicering av prostitutionsannonser. Under samma period, i slutet av 1990-talet, väckte gatuprostitution särskilt mycket diskussion i Finland. Framför allt handlade debatten om den allmänna ordningen; gatuprostitutionen ansågs störa andra aktörer på offentliga platser och 1999 godkände Helsingfors stad en ny ordningsstadga som förbjöd både försäljning och köp av sex på offentlig plats. Prostitution blev föremål för debatt och våren 2002 presenterade regeringen ett förslag på en revidering av Lagen om befrämjandet av säkerheten på offentlig plats. I oktober 2003 trädde ordningslagen i kraft. Enligt

⁸ Avkriminaliseringen innebar inte att prostitution ska betraktas som laglig verksamhet. Personer i prostitution har inte rätt att vara med i A-kassan eller få ersättning vid arbetslöshet. De har inte heller rätt till ersättning under tjänst- eller föräldradledighet, eller rätt att gå i pension i förtid och få så kallad "efterlön". Det är också olagligt att sälja sex medan man är i Danmark på turistvisum (Holm 2007).

regeringspropositionen lades en ny proposition fram 2005 om ändring av strafflagen så att sexköp skulle bli straffbart generellt, och diskussioner om frågan pågår än.

Prostitution begränsas även genom förändringar i den finska utlänningslagen. Sedan 1999 kan en utländsk medborgare avvisas från Finland om denna ”med motivering kan antas sälja sexuella tjänster”.⁹ Detta förbud berör emellertid inte EU-länders medborgare, eller medborgare av de länder som icke är medlemmar i EU, men som undertecknat Schengenavtalet. Enligt Pro-tukipiste¹⁰ har denna lag haft stor betydelse för situationen för utländska kvinnor i prostitution i Finland. Sedan oktober 2006 är det också förbjudet att köpa sex av en person som är föremål för koppleri eller människohandel.¹¹ Fram till oktober 2008 har man inte haft några rättsfall. En anledning till detta, tror man, kan vara att det är svårt att bevisa att köparen varit medveten om att det rört sig om koppleri eller människohandel.

Genom sin närhet till Ryssland och Estland blev frågan om att hantera transnationell prostitution tidigt en utmaning för Finland. I Marttilas delrapport beskrivs hur frågan om sexhandel har varit kopplad till frågan om organiserad kriminalitet och gränssäkerhet, och hon förstår detta som ett försök att skydda välfärdsgränserna i Finland. Islands prostitutionslagstiftning förändrades senast 2007 då ett förbud mot att tjäna pengar på ”egen eller andras utukt” avlägsnades. Atlason och Gudmundsdóttir beskriver hur vissa menade att denna lagförändring skulle kunna tolkas som en legalisering av prostitution, medan andra påpekade att det är skillnad mellan att legalisera prostitution och att avkriminalisera säljaren. Då förbudet om att försörja sig på prostitution togs bort ersattes detta med en ny artikel i lagen som förbjöd erbjudanden om, förmedling av och förfrågningar om sex mot ersättning via offentlig annonsering. Det blev således straffbart att annonsera om försäljning eller köp av sex. I lagen finns ock-

⁹ Ett liknande förbud finns även i Danmark och Sverige, och man har också diskuterat att införa det i Norge, men frågan har avvisats.

¹⁰ Pro-tukipiste (”Pro-stödcentret”) är en frivilligorganisation som arbetar för sexarbetares civila och mänskliga rättigheter i Finland. Organisationen erbjuder också socialt stöd och hälsovård.

¹¹ I december 2008 väcks åtal mot ett tiotal män som antas ha köpt eller försökt köpa sexuella tjänster av en kvinna som var offer för människohandel.

så ett förbud mot koppleri. För övrigt var det inte förrän 1992 som termen prostitution inlemmades i den isländska lagstiftningen.¹²

När det gäller sociala insatser riktade mot prostitution och människohandel i de nordiska länderna varierar både innehåll och organisering av dessa. I Tveits och Skilbreis delstudie framhålls betydelsen av att undersöka det sociala arbetets utformning för att förstå hur prostitution som fält regleras i samhället. I den norska delstudien beskrivs hur socialt arbete med prostitution något förenklat kan delas in i två huvudinriktningar beroende på vilken ideologi som ligger bakom arbetet: (1) En nolltolerans mot prostitution eller en syn på prostitution som nedvärderande och skadlig, där målet är att hjälpa kvinnor och män ut ur prostitution, och (2) ett skadereduktions- och rättighetsperspektiv, där målet är att stötta kvinnor och män i prostitution, reducera skador och säkra deras rättigheter i den situation de befinner sig i.

Sedan början av 1980-talet har flera sociala och hälsoinriktade insatser som riktar sig till kvinnor och män i prostitution etablerats i Norge. Några av insatserna drivs och finansieras av offentlig sektor, och andra av privata och ideella organisationer. De flesta jobbar mest med kvinnor i gatuprostitutionen, men har under de senaste åren även börjat etablera kontakt med kvinnor i inomhusprostitution. I dag är manlig prostitution inte föremål för något uppsökande arbete. I det norska utbudet av sociala insatser varierar både ideologisk ståndpunkt och arbetssätt. Exempelvis lägger Pro Sentret och de prostituerades intresseorganisation PION, som i huvudsak finns i Oslo, vikt vid skadereduktion och rättighetsperspektivet. Kirkens Bymisjon i Oslo strävar däremot tydligare efter att få kvinnor ut ur prostitution och skapa möjligheter till en alternativ framtid. Skillnaden syns också i verksamheternas fältarbete. Medan Pro Sentret i första hand arbetar med korta möten på fältet med utdelning av kondomer och glidmedel och förmedling av kortfattad information strävar Kirkens Bymisjon efter fördjupade möten och samtal. Skillnader i arbetssätt mellan olika verksamheter ser emellertid olika ut på olika ställen i landet, menar Tveit och Skilbrei. Ideologiskt kan verksamheterna skilja sig åt, medan de i praktiken arbetar på relativt likartade och kompletterande sätt, menar författarna.

¹² Den isländska lagstiftningen bygger som sagt på den danska, och det förklarar att begreppet prostitution inte användes. Fortsatt definierar den danska strafflagen prostitution som "könslig usædelighed".

Även i Sverige finns sedan ett antal år ett specifikt socialt arbete med prostitution. I Stockholm, Göteborg och Malmö finns så kallade prostitutionsgrupper inom ramen för den kommunala verksamheten. I arbetet ingår uppsökande fältarbete i framför allt gatumiljöer, men sedan en tid tillbaka i viss utsträckning också på Internet, i rådgivnings- och stödverksamhet och behandlingsarbete. I verksamheten ingår också förebyggande arbete, exempelvis genom information till skolor och andra aktörer. Utöver detta finns en verksamhet inom ramen för den kommunala organisationen som är inriktad mot sexköpare, kallad KAST. Syftet är i första hand att erbjuda stöd och ibland behandling åt dem som vill sluta köpa sex. Inom ramen för prostitutionsgruppernas verksamhet produceras också, i olika stor utsträckning, kunskap om fältet. Exempelvis görs detta genom kartläggningar av prostitutionen på Internet. Utöver att storstadskommunerna erbjuder sociala insatser arbetar en del ideella organisationer såsom Stadsmissionen med uppsökande arbete och olika former av stöd. Det finns också viss riktad hälso- och sjukvård i Sverige. Exempelvis erbjuder sprutbytesverksamheten i Malmö insatser för kvinnor i prostitution och missbruk och i anslutning till prostitutionsenheten i Stockholm finns en sjukvårdsmottagning. Även i Malmö drivs också en öppenvårdsmottagning som ett samverkansprojekt mellan Malmö stad och Region Skåne. Till skillnad från i Norge är de sociala insatser som erbjuds i Sverige i stor utsträckning inriktade mot att få kvinnor och män ut ur prostitutionen. Trots det finns det skillnader i hur verksamheterna arbetar och inom vissa verksamheter finns inslag av skadereduktionsinriktat arbete parallellt.

År 2005 formulerade den danska regeringen en handlingsplan mot prostitution med titeln ”Et andet liv”. I anslutning till handlingsplanen etablerades ”Kompetencecentret Prostitution” som ett landstäckande sekretariat i Udsatteenheden under Servicestyrelsen. I centrets verksamhet ligger fokus på både förebyggande åtgärder och skadereduktion. I Danmark inriktas de sociala insatserna i stor utsträckning på uppsökande arbete. Arbetet syftar till att förebygga och reducera skador och erbjuda socialt bistånd och omsorg och även till att stödja utsatta personers rättigheter och sociala medborgarskap, genom ”empowerment” (Rasmussen 2007: 116). Vidare erbjuder härbärgets för kvinnor i prostitution Reden i Köpenhamn kvinnor som vill lämna prostitutionen möjligheter till att delta i självhjälpgrupper. Utöver Reden håller även andra sociala verk-

samheter öppet för personer som själva vill söka hjälp. Även telefon- och internetrådgivning ingår som en del i det sociala arbetet. I Bjønness' delstudie beskrivs hur utformningen av de sociala insatserna i Danmark har präglats av en specifik syn på prostitution. Under de senaste 20 åren har utredare och forskare påpekat att det saknas forskningsbaserad kunskap om orsakerna till och skadeeffekterna av prostitution, utan att det har resulterat i att forskning prioriteras. Istället har man fortsatt att utforma sociala insatser baserade på antaganden om vad prostitution beror på och har för konsekvenser, hävdar Bjønness. Detta, menar hon, har idag resulterat i att många kvinnor i prostitution i Danmark har svårt att känna igen sig i de problembeskrivningar som formuleras.

I Finland är de sociala insatserna organiserade runt Pro-tukipiste, en Helsingforsbaserad frivilligorganisation. Organisationen finns även i Tammerfors. Verksamheten erbjuder socialt stöd och hälsovård till personer i prostitution och bedriver även uppsökande arbete. Då gatuprostitutionen i Finland har minskat avsevärt på senare år har möjligheterna till att bedriva uppsökande arbete emellertid försvårats. Det uppsökande arbetet bedrivs därför idag mycket över Internet. Pro-tukipiste driver också ett program speciellt inriktat mot män och transpersoner i prostitution. De insatser som erbjuds av Pro-tukipiste är i huvudsak inriktade på skadereduktion. De har inget "exitprogram", men erbjuder hjälp att lämna prostitutionen om ett sådant behov uttrycks. Det finns också andra organisationer som arbetar med kvinnofrågor mer generellt och som också erbjuder social stödverksamhet för kvinnor i prostitution såsom förbundet Monika-naiset, Brottsofferjouren, Våldtäktskriscentralen och Förbundet för mödra- och skyddshem.

Vid en genomgång av offentliga dokument och handlingsplaner på Island framträder en tydlig konsensus gällande värdet och betydelsen av sociala initiativ riktade mot prostitution och människohandel. Trots detta, finner Atlason och Gudmundsdóttir emellertid att det endast finns en organisation som erbjuder specifik hjälp till personer i prostitution. Stigamot, "kvindernes uformelle graesrodsbevaegelse", erbjuder råd och hjälp till offer för könsrelaterat våld och beskriver explicit personer i prostitution som en av deras målgrupper. Här erbjuds dels möjligheter att bearbeta utsatta livssituationer och dels rådgivning via en särskild telefonlinje, riktad mot just denna grupp. Under 2007 användes denna telefonlinje av 22 kvinnor och tre män (Stigamót 2008). Utöver dessa insatser er-

bjuds kvinnor i prostitution även i viss utsträckning hjälp och stöd på andra ställen, exempelvis på Kvindernes krisecenter och på Konukot, ett härbärge för kvinnor. På Island infördes ett förbud mot människohandel 2003, och arbetet med att formulera en handlingsplan pågår.

Varken på Grönland eller på Färöarna finns sociala insatser speciellt riktade mot personer i prostitution. Troligtvis beror detta på att kunskapen om prostitution och människohandel här är begränsad. Inte heller på Åland finns sociala insatser eller stödåtgärder för personer i prostitution.

I Norge har fokus på människohandel dels lett till förändring av lagstiftningen och dels till att de norska myndigheterna formulerat tre handlingsplaner om människohandel på fyra år. Medan den första handlingsplanen enbart fokuserade på handel med kvinnor och barn, har man i Norge i ökande grad uppmärksammat andra former för människohandel. Utvecklingen har också gått i riktning mot ett ökat fokus på offrens rättigheter och behov, medan man i början av arbetet mot människohandel varit mest upptagen av strafföreläggande och gränskontroll. De sociala insatser som traditionellt har arbetat med nationell prostitution, har i stor utsträckning organiserat om sin verksamhet för att kunna möta de behov som utländska kvinnor i prostitution och möjliga människohandelsoffer har. I Finland arbetar man med att hantera frågan om transnationell prostitution genom både rättsliga och andra åtgärder. Finland har redan en lång erfarenhet av utländska kvinnor på prostitutionsmarknaden och det sociala arbetet som riktas mot prostitutionen är anpassat efter detta. Den första handlingsplanen mot människohandel i Finland publicerades år 2005. Handlingsplanen innehåller förslag på åtgärder när det gäller att identifiera, hjälpa och skydda offer för människohandel, att ställa de skyldiga till svars samt att förebygga människohandel. Arbetet fortsatte i form av en arbetsgrupp under ledning av arbetsministeriet och senare inrikesministeriet, som kom ut med en preciserad handlingsplan våren 2008. Även i Danmark har det ökande antalet utländska kvinnor i prostitution påverkat och präglat debatten om prostitution och lett till att två handlingsplaner mot människohandel har formulerats på kort tid och ett förbud mot människohandel har införts. Spanger beskriver i sitt kapitel hur människohandel har vuxit fram som ett policyfält, vilket har medfört förändrade relationer mellan aktörer på prostitutionsfältet. I Sverige har diskussionerna om människohandel för sexuella ändamål lett till lagändringar på området. Som nämnts tidigare infördes människohandel för

sexuella ändamål som ett nytt brott i Sverige år 2002 och år 2004 utvidgades straffområdet till att även gälla människohandel som inte är gränsöverskridande och som också kan inbegripa andra former av utnyttjande, exempelvis tvångshandel eller organhandel. I juli 2008 presenterade den svenska regeringen en första handlingsplan mot prostitution och människohandel för sexuella ändamål. I denna redogör den svenska regeringen för sin syn på hur prostitution och människohandel för sexuella ändamål ska bekämpas och hur människor som utsätts ska få ökat skydd och stöd. Handlingsplanen innehåller åtgärder för att stärka det förebyggande arbetet, höja kvaliteten och effektiviteten i rättsväsendet, öka samverkan samt öka kunskapen.

1.3.3 Förhållningssätt och attityder

Den tredje problemställningen i projektet har varit att kartlägga och beskriva attityder och idéer om prostitution och människohandel för sexuella ändamål bland män och kvinnor i de nordiska länderna. Det är alltid svårt att kartlägga attityder, speciellt när det gäller svåra och känsliga frågor. Risker för bias är flera. Uppgiften har hanterats på olika sätt i de olika länderna, bland annat beroende på vilken typ av kunskap som har funnits tillgänglig sedan tidigare. I Sverige har det, tack vare nationell tilläggsfinansiering, genomförts en surveyundersökning som syftar till att kartlägga attityder och förhållningssätt till sexköpslagen och erfarenheter av sexköp och sexförsäljning. I de övriga länderna har man inte haft resurser att genomföra egna attitydundersökningar. Empiriskt material har istället i första hand samlats in genom kvalitativa studier.

I projektet har således frågan om attityder och förhållningssätt undersökts och analyserats på flera nivåer. Medan en del studier lägger fokus på diskurser om prostitution är andra studier inriktade på att beskriva och analysera resultat från attitydundersökningar gällande prostitution och prostitutionspolitik. I den norska delstudien undersöker Synnøve Jahnsen hur norsk media har belyst frågan om kriminalisering av sexköpare i Norge under perioden 2006 och 2007. Framför allt lyfter Jahnsen fram de argument som har fått utrymme i debatten. Den mediala debatten visar sig utgå, å ena sidan, från en och samma grundförståelse; att prostitution är ett socialt problem, som bäst hanteras genom socialpolitiska insatser. Å andra sidan finner Jahnsen att norsk media under denna period rapporte-

rar om hur prostitutionsmarknaden har förändrats i Norge och nu behöver hanteras på ett nytt sätt. Analysen visar att argumenten för och emot kriminalisering av sexköparen inte ramas in av en jämställdhetsdiskurs som har gjorts i Sverige. Istället uttrycks förståelsen för situationen i Norge i andra termer, såsom exempelvis att prostitution är ett ordningsproblem eller ett problem som väcker behov av att skydda Norge från internationell, organiserad kriminalitet.

Vidare undersöker Jahnsen diskussioner på debattforumet www.sex-handel.no, en internetsida som lanserades i januari 2006 av Barne- og likestillingsdepartementet i Norge. En överordnad målsättning är att insatsen ska reducera marknaden för sexuella tjänster. Nätsidan innehåller information om prostitution och människohandel och ett interaktivt forum där besökare kan diskutera olika perspektiv på sexköp. Nätsidan riktar sig till allmänheten, men särskilt till män som köper sex och potentiella sexköpare. Syftet med Jahnsens studie har varit att undersöka hur män med sexköperfarenheter förklarar köp av sexuella tjänster. Även i detta sammanhang tolkar Jahnsen de åsikter som kommer till uttryck på forumet i ljuset av diskurser om kön, kommersialitet och sexualitet. I analysen av sitt material visar Jahnsen att, trots att sexköparna på forumet förklarar sina sexköp genom att lyfta fram föreställningen om att den de köper tjänsten av är en rationell och aktiv marknadsaktör, jämställd med dem själva, vidhåller sexköparna också en syn på sexköp som någonting som inte går att acceptera som ett rationellt val av någon som de står nära. På så vis, menar Jahnsen, reproducerar de generella samhällsvärderingar där prostitution är någonting icke önskvärt. Enligt Jahnsen består utmaningen för dem som driver nätsidan i att en del av forumets deltagare med sexköperfarenheter, betraktar problematiska sidor med prostitution, såsom våld, tvång, utnyttjande och människohandel, som något som angår ”de andra” och inte dem själva.

I den svenska delstudien belyser Jari Kuosmanen attityder och förhållningssätt till sexköpslagen och eventuella erfarenheter av prostitution. Kuosmanen jämför resultaten från sin undersökning med studier på samma tema genomförda 1999 och 2002. Han konstaterar att de tre senaste studierna 1999, 2002 och 2008 pekar åt samma håll när det gäller stödet för kriminalisering av sexköp och har legat på ungefär samma, relativt höga nivå, sedan 1999. År 2008 uppger 71 % att de vill behålla sexköpslagen. Av männen är det 60 % som vill behålla lagen och bland

kvinnorna är denna andel 79 %. Resultaten från Kuosmanens studie visar samtidigt att den svenska allmänhetens tilltro till att lagen har haft effekt på prostitutionens omfattning är ganska liten. Endast en femtedel av de svarande tror exempelvis att antalet sexköpare har minskat. Intressant är också, att när det gäller en kriminalisering av säljare, visar svaren på denna fråga att respondenterna, och framför allt kvinnorna (66 %), inte vill nöja sig med att bara kriminalisera den som köper, även om det i de flesta fall är männen. Kuosmanen tolkar detta som att de flesta verkar uppfatta prostitutionen som ett allmänt problem, och inte främst som ett uttryck för könsmaktförhållanden. I studien undersöktes också mäns och kvinnors erfarenhet av sexköp och sexförsäljning. Syftet med dessa frågor var att undersöka om sexköpslagen kan ha påverkat svenskars handlingsmönster. Resultaten visar att andelen män som uppger erfarenhet av sexköp har minskat sedan det undersöktes senast 1996 (Månsson 1998), tre år innan sexköpslagens instiftades. I undersökningen från 1996 uppges 13,6 % ha erfarenhet av sexköp. I Kuosmanens undersökning från 2008 anger 8 % att de någon gång har köpt sex. En absolut majoritet, 88 % av männen och 99 % av kvinnorna, uppger att de varken har köpt, fantiserat, eller tänkt köpa sex. I Annelie Sirings studie av socialarbetares och polisers uppfattningar om lagstiftningen framkommer att jämställdhetsargumenten inte alltid står i förgrunden. I intervjuerna med poliserna beskrivs hur det uppfattas som problematiskt för män att lagen får "ägas av kvinnorörelsen". Siring menar att poliserna förstår lagstiftningen som en jämställdhetsfråga, men att de tror att lagen förlorar i legitimitet genom en sådan betoning. I intervjuerna formulerar istället poliserna humanistiska argument och maskerar på så vis jämställdhetsideologin. När det däremot gäller användningen av lagen förefaller polisernas och socialarbetarnas resonemang i viss utsträckning stämma överens med argumentationen i samband med att lagen infördes; att man ville avskräcka och ha möjlighet att utöva kontroll gentemot grupper som man befarade skulle kunna etablera sig på den svenska prostitutionsmarknaden. Exempelvis uttrycks uppfattningar bland socialarbetarna att de utländska kvinnor som finns i prostitution i andra nordiska länder undviker Sverige på grund av den svenska sexköpslagen. Bland poliserna antas också att sexköpslagen håller utländska hallickar borta. Såväl poliserna som socialarbetarna uppfattar således att sexköpslagen kan användas som en metod för ett slags gränskontroll. Siring finner samtidigt att poliserna uppfattar sexköp av

utländska kvinnor som mera angeläget än sexköp av svenska kvinnor, och tolkar detta i ljuset av ett resonemang kring frivillig prostitution och tvångsprostitution. I Sirings studie uttrycks också tydliga skillnader i synen på manlig prostitution i relation till synen på heterosexuell prostitution.

I delstudien om perspektiv på frågan om prostitution i Danmark beskriver Bjønness hur den offentliga debatten om prostitution på senare år har dominerats av diskussioner om lagstiftning. Före 1999 låg fokus på avkriminaliseringen av sexförsäljning och därefter har frågan om kriminalisering av sexköp dryftats allt mer. Bjønness menar att det i huvudsak finns två huvudaktörer på prostitutionsfältet, Servicestyrelsen och Reden, som genom att producera kunskap om frågan har fått stort inflytande i debatten. Exempelvis refereras ofta till dessa aktörers kunskap och perspektiv i medias rapporteringar i frågan. I en genomgång av politiska partiers argumentation för eller mot en kriminalisering av sexköparen finner Bjønness att de som är positiva till en sådan lägger vikt vid den ökade omfattningen av prostitution i Danmark. I detta sammanhang hänvisas till erfarenheter från Sverige som hävdar att prostitutionen har minskat. Inbegripet i denna argumentation är också perspektivet på prostitution som våld mot kvinnor och som ett jämställdhetsproblem. De partier som är emot en kriminalisering av sexköparen uttrycker ett mera diffust stöd för de svagaste och ett behov av en ökad polisinsats, menar Bjønness. De kommer således inte med några konkreta förslag på förändringar i de sociala insatserna eller i den rättsliga hållningen. När det gäller den danska allmänhetens förhållningssätt till prostitution visar en attitydundersökning från 2002 (Lautrup 2002) en stor acceptans för prostitution i den danska befolkningen. Ungefär åtta av tio manliga respondenter och ungefär hälften av de kvinnliga uppfattade prostitution som en acceptabel eller delvis acceptabel del av samhället (Lautrup 2002:75). I samma studie uttrycker nästan lika många att prostitution är ett socialt problem som kan medföra psykiska och fysiska skadeverkningar. Majoriteten menade i samma studie att samhället borde begränsa utbredningen av prostitution genom sociala insatser och lagstiftning. Bjønness menar att detta tyder på att förhållningssätten till prostitution är dubbeltydiga och motstridiga. Denna dubbeltydighet beskrivs ofta som ett återkommande tema i danskarnas perspektiv på prostitution (Järvinen 1990, Rasmussen 2007, Bjønness 2008). Bjønness vill i sin artikel om förhållningssätt till prostitution visa hur politikernas attityder inte nödvändigtvis överensstäm-

mer med befolkningens i stort. Mot bakgrund av denna diskrepans har inflytelserika aktörer på prostitutionsfältet initierat kampanjer som syftat till att förändra allmänhetens syn på frågan och sätta arbetet med människohandel och en kriminalisering av sexköp på dagordningen. Dessa kampanjer förefaller ha lett till resultat då den danska dagstidningen *Politiken* publicerar resultat från en attitydundersökning 2006, som visar att andelen som betraktar prostitution som en oacceptabel del av samhället har ökat från 25 % till 42 %.¹³

I delstudien från Finland diskuterar och analyserar Marttila kriminaliseringsdebatten i Finland. Som bakgrund till sin analys presenterar hon en genomgång av resultat från tidigare studier gällande attityder till prostitution. Kunskapen om den finländska befolkningens förhållningssätt till prostitution visar sig vara relativt begränsad. De studier som trots allt har undersökt frågan (exempelvis Haavio-Mannila m.fl. 2001; Jämställdhetsbarometern 2004 & 2008) visar att kvinnors och mäns attityder till sexköp, till köpare och säljare, skiljer sig åt. I jämställdhetsbarometern 2008 svarar 59 % av männen och 32 % av kvinnorna att de accepterar att män köper sex. I samband med förslag på lagändringar under slutet av 1990-talet och början av 2000-talet utvecklades en livlig debatt gällande kriminalisering. I Marttilas bidrag analyseras kriminaliseringsdebatten utifrån olika jämlikhetsperspektiv, innefattande både jämställdhet mellan könen och social jämlikhet. Marttila visar att jämställdhet mellan könen är ett återkommande tema i den finländska debatten om kriminalisering av sexköp. I sin analys av debatten fann Marttila flera jämlikhetsuppfattningar i prostitutionskontexten och urskiljer två huvudlinjer i debatten. Å ena sidan finner hon en jämlikhetsuppfattning och en jämställdhetsfokus som betonar kollektiviteten, som i debatten framför allt förekom bland dem som stödde en kriminalisering av sexköp. Utifrån detta perspektiv utgör den samhälleliga, strukturella ojämlikheten förklaringsgrund för prostitution. Samhällets uppgift blir således att reglera och motarbeta denna ojämlikhet genom lagstiftning. Å andra sidan formulerar motståndarna till kriminalisering en liberalistisk jämlikhetsuppfattning, vilken betonar individens grundrättigheter att utöva näringsfrihet eller förverkliga sin sexualitet, även innanför ramarna för betald sex.

¹³ Undersökningen kom från Synovate Vilstrup 26.12.2006 och baserade sig på knappt 1200 tillfrågade.

När det gäller förhållningssätt till prostitution på Island har det på senare tid genomförts ett antal undersökningar om attityder till prostitution och stripkubbar. Merparten menar att prostitution förekommer på stripkubbar och att stripkubbsverksamheten borde begränsas. I svaren framträder skillnader både gällande kön och ålder. Kvinnorna önskar i större utsträckning en begränsning av verksamheten. Likaså önskar de äldre en begränsning av verksamheten i större utsträckning än de yngre (Capacent-Gallup 1999). Resultat från en studie genomförd av Center för köns- och kvinnoforskning vid Islands universitet (2003) visar att majoriteten av den isländska befolkningen tycker att sexköp borde vara olagligt; 60 % av männen och 69 % av kvinnorna uttrycker denna åsikt. Gällande frågan om det borde vara lagligt att försörja sig på prostitution anser 67 % av männen och 92 % av kvinnorna att detta inte borde vara lagligt på Island. I mars 2007 publicerades resultat från en telefonundersökning om attityder till kriminalisering av sexköp. Resultaten visar att 70 % av de tillfrågade tycker sexköp borde vara straffbart (Gallup: 2007). 83 % av kvinnorna och 53 % av männen anser att sexköp borde vara straffbart. Jämförelsen med resultaten från 2003 visar att andelen män som är positiva till kriminalisering av sexköp är den samma 2007, medan andelen kvinnor som är positiva till kriminalisering har ökat. När det gäller den diskursiva nivån på Island har kvinnorörelsen betonat synen på prostitution som könsrelaterat våld. Denna formulering finner man också i offentliga dokument, berättar Atlason och Gudmundsdóttir, men detta perspektiv har inte nått fram till regeringens lagstiftning.

Det har varit lite uppmärksamhet på prostitution och människohandel på Färöarna och Grönland, och som nämnts, har det så vitt vi vet inte varit några rättegångar. Det ser heller inte ut att ha genomförts några attitydundersökningar eller politiska diskussioner som kan spegla attityder till prostitution. På Åland har man i viss utsträckning börjat diskutera prostitution, inte minst till följd av den prostitution och människohandel som misstänks förekomma på färjtrafiken som går via Åland.

1.4 Prostitution som ett socialt problem

Medan de nordiska staterna har utvecklat ett tydligt samarbete gällande frågan om människohandel,¹⁴ visar sig prostitutionsfrågan fortfarande vara ett mera kontroversiellt ämne. De nordiska länderna definierar prostitution som ett socialt problem som man först och främst vill möta genom socialt arbete. Hur prostitution konstrueras som socialt problem och vilka metoder som anses adekvata för att hantera frågan skiljer sig dock åt. I det följande vill vi diskutera de processer varigenom prostitution konstrueras som ett socialt problem och hur sätten att lösa problemet diskuteras i Norden.

Bakgrunden till dagens hantering av prostitution går att finna i den kunskap som producerats i forskning och genom socialt arbete. Redan i början av 1980-talet etablerades en kritisk samhällsvetenskaplig forskningsinriktning i Norden, vilken även fick internationell uppmärksamhet. I Sverige riktades uppmärksamheten mot prostitutionens bakomliggande orsaker. En fråga som uppmärksammades särskilt var hur prostitution kan kopplas till ojämlika relationer mellan könen (Månsson 1981). Även studier om män som köper sex genomfördes (Månsson & Linders 1984). I Norge kritiserades de ofta funktionalistiska förklaringarna till prostitution; att prostitution finns därför att mäns och kvinnors sexualitet tar sig olika uttryck. Här ifrågasattes också det moraliska fördömandet som drabbade kvinnor som säljer sex. I stället fokuserade man på att försöka förstå prostitutionsdebuten som en följd av personliga problem och social ojämlikhet (Høigård & Finstad 1986). Även i Finland kopplades prostitution till förståelser av kön, makt och social ojämlikhet. Margareta Järvinen (1990) genomförde en studie av den kontroll som kvinnor i Helsingfors utsattes för under åren 1945–1986 och beskrev detta som en form av kvinnokontroll. I Danmark har forskning om prostitution inte haft samma centrala betydelse som i Norge och Sverige, men de bidrag som har producerats har uppmärksammat prostitution som ett socialt problem (Bechmann Jensen m.fl. 1990).

¹⁴ Bland annat genom den Nordisk-baltiska informationskampanj initierad år 2001 för att öka medvetenheten om människohandel. Nordiska och baltiska jämställdhets- och justitieministrar deltog i detta arbete som också stöddes av Nordiska ministerrådet. För mer information om kampanjen se slutrapporten (Nordisk Ministerråd 2004). År 2002 tillsattes också en Nordic Baltic Task Force against Trafficking av de nordiska och baltiska utrikesministrarna. Task Force:n har initierat ett pilotprojekt som arbetar med skydd och ett tryggt återvändande för offer för människohandel. Projektet avslutades år 2008. Se: www.nordicbaltic-assistwomen.net.

Forskningen om prostitution kännetecknas således av att fenomenet tolkas som en jämställdhetsfråga och ett socialt problem. Den nordiska forskningsinriktningen har vuxit fram genom eller i samarbete med socialt arbete, vilket innebär att det sociala arbetet med prostitutionen har haft stor betydelse för kunskapsutvecklingen. Flera av de viktigaste nordiska forskningsbidragen tar utgångspunkt i problem som uppmärksammas genom socialt arbete. På senare år har också flertalet sociala insatser fått i uppdrag att kontinuerligt producera kunskap om prostitution, såsom den svenska Socialstyrelsen som har i uppdrag att fortlöpande följa och samla kunskap om prostitutionens omfattning och utveckling och om de sociala insatser som bedrivs på lokal nivå, och det norska Pro Sentret som utnämndes till ett nationellt kompetenscenter 1994.

Att kunskapen är så intimt avhängig det sociala arbetet innebär i princip att vi har kunskap om de grupper som är föremål för socialt arbete, antingen genom uppsökande verksamhet eller genom att personer i prostitution själva söker samhällets stöd och hjälp. Detta gäller framför allt kvinnor i gatuprostitution. I betydligt mindre utsträckning har vi kunskap om kvinnor och män i den mindre synliga prostitutionen, till exempel den som försiggår över Internet eller på inomhusarenor såsom bordeller och massageinstitut. Detta har konsekvenser för hur prostitution framträder som ett socialt problem och hur man utformar prostitutionspolitik i Norden.

Vi har beskrivit hur prostitution i Norden både konstrueras som en jämställdhetsfråga och i ökande grad som en fråga om global orättvisa. Medan den nordiska prostitutionsforskningen under 1980-talet använde kön som en analytisk utgångspunkt handlar den nordiska prostitutionsforskningen i dag huvudsakligen om den transnationella prostitutionen. Kön är fortfarande en viktig del av förklaringen, men andra strukturella olikheter tillskrivs lika stor betydelse. Speciellt i Norge och Danmark har det ökade antalet utländska kvinnor i prostitution präglat kunskapsutvecklingen. En rad forskningsprojekt har genomförts för att beskriva transnationell prostitution och aktörerna i den (Spanger 2002; Skilbrei & Polyakova 2006; Skilbrei m.fl. 2006; Holm 2007).

Med ett ökat fokus på den transnationella prostitutionen i de nordiska länderna – inte bara i forskning, men även i politik och media – har frågan om lösningar på prostitutionsfrågan aktualiserats. Som vi har beskrivit ovan, har det skett stora rättsliga förändringar i de nordiska länderna under de senaste tio åren. Kopplerilagstiftningen har ändrats i flera av län-

derna. I Danmark och på Island har sexförsäljning som försörjning avkriminaliserats och i två av länderna har sexköp kriminaliserats, i form av ett generellt förbud i Sverige och ett partiellt förbud i Finland. Alla länderna har infört förbud mot människohandel. Denna utveckling kan tolkas som en betydande ”nykriminalisering” och ”uppkriminalisering” av prostitutionsfältet, vilket innebär att den rättsliga hanteringen av prostitution har fått högre prioritet än tidigare. I viss utsträckning grundar sig denna utveckling på att de nordiska länderna är förbundna till internationella förpliktelser. Staters möjligheter att lösa problem med egna tillvägagångssätt är idag begränsade av internationella konventioner. Detta kan diskuteras utifrån begreppet ”förrättsligande” (Habermas 1984). Begreppet åsyftar dels att politiker tvingas förhålla sig till internationella förpliktelser, dels att den rättsliga regleringen av sociala problem har ökat. Att staters handlingsfrihet begränsas av internationella konventioner kan innebära att nationella prioriteringar och perspektiv hamnar i skymundan. Ett exempel på detta är den första svenska människohandelsparagrafen, vilken ursprungligen endast förbjöd människohandel för sexuell exploatering. Denna fick formuleras om för att även inkludera andra former av utnyttjande.¹⁵ Att placera sexuell exploatering tillsammans med andra former av exploatering har exempelvis kritiserats av Gunilla Ekberg,¹⁶ för att underminera det svenska perspektivet på prostitution, det vill säga som en form av våld. När människohandel för sexuella ändamål likställs med människohandel för andra syften såsom tvångsarbete eller organdonation, osynliggörs det specifika med prostitution (Ekberg 2003).

De internationella konventionerna betonar vikten av att införa särskild lagstiftning mot människohandel och att införa lagstadgade rättigheter för offer för människohandel. Detta är dock inte den enda förklaringen till att prostitutionsfältet i ökande grad regleras av allt mer detaljerade lagar och regler. Även nationella och nordiska processer har haft betydelse för denna utveckling, såsom förändringar av prostitutionsmarknaden och ett ökat fokus på ”efterfrågesidan”. Med fokus på efterfrågan har man uppehållit sig vid lagens normgivande funktion i relation till potentiella kunder i prostitutionen. Detta utgjorde exempelvis en viktig grund för resonemanget och argumentationen i samband med att sexköpslagen instiftades i

¹⁵ Proposition 2003/04:111: Ett utvidgat straffansvar för människohandel.

¹⁶ Före detta sakkunnig för den svenska regeringen (2002–2006) i frågor om prostitution och människohandel.

Sverige. I Norge har fokus i diskussionen om införandet av ett förbud mot sexköp istället varit på hur ett sådant skulle kunna vara till hjälp i polisens praktiska arbete mot människohandel.

Genom förändringar i prostitutionslagstiftningen och tillämpningen av lokala ordningsregler och den nationella migrationslagstiftningen, griper man således mer än tidigare in i prostitutionen genom kontrollåtgärder. Detta kan betraktas som en stor förändring i relation till de senaste 30 årens tidigare fokus på socialt arbete. De sociala insatserna var på sin tid nydanande och följdes av ett ökat fokus på de problem som kvinnor och män i prostitution erfor, både före prostitutionsdebuten och som en konsekvens av den. Dagens förskjutning av fokus och insatser syftar till att reducera prostitutionen. Samtidigt riskerar man att oavsiktligt förändra prostitutionsmarknaden och vardagen för aktörerna inom prostitutionen på ett negativt sätt. Förändringarna av hallicklagstiftningen i Norge kan tolkas som ett exempel på en sådan utveckling. Under mitten av 1990-talet uttrycktes tydlig oro för den växande inomhusprostitutionen på massageinstituten (Skilbrei 2001). För att komma till rätta med detta användes en rad lagar och förordningar, såsom utlänningslagen och hälsoföreskrifter. I samband med detta kriminaliserades även uthyrning av lokal för prostitutionsverksamhet. Genom att hänvisa till dessa lagar reducerades antalet massagekliniker markant. Under åren därefter har inomhusprostitutionen inte varit lika synlig eller organiserad. Istället har kvinnor etablerat sig ensamma i lägenheter, vilket begränsar kvinnornas skydd mot våld. Även en ökning av gatuprostitutionen har uppmärksammats. Nu beskrivs gatuprostitutionen som det största problemet, samtidigt som det finns skäl att anta att utvecklingen bland annat beror på det ökade polisärra och rättsliga ingripandet mot inomhusprostitutionen (ibid.).

En möjliga konsekvens av att ett fält förrättsligas är att det aktuella problemet i tilltagande grad görs till ett juridiskt problem, på så vis att en allt större del av problemet regleras av lagen. Genom att fenomenet omdefinieras till en rättslig utmaning, riskerar betydelsen av det sociala arbetet, som tidigare varit stort i Norden, att reduceras.

När man väljer att se frågan om prostitution ur ett socialkonstruktivistiskt perspektiv åskådliggörs också det faktum att en definition av fenomenet får företräde framför andra. Den valda förståelsen och hanteringen av frågan betraktas således som den rätta, även i de fall motstridig information förmedlas. Män inkluderas inte i prostitutionskategorin när

prostitution konstrueras som en heterosexuell praxis som grundar sig på ojämlikhet mellan könen. Politiker och andra får gång efter annan höra att inomhusprostitutionen är en minst lika viktig arena som gatan. Samtidigt är det i stor utsträckning just gatan man vänder sig till då man söker efter kunskap; man gör sina uppskattningar där och man tar sin utgångspunkt i gatumiljön då man utformar sociala insatser.

De två utvecklingslinjerna som beskrivs här; att prostitution som socialt problem möts av både sociala insatser och olika förbud, kan tolkas som motstridande. Förhållandet mellan förbud och sociala insatser diskuteras kontinuerligt, och i utformningen av de sociala insatserna måste man värdera hur de fungerar tillsammans med de olika förbuden. Vid införandet av nya lagar måste man på samma sätt värdera hur de kommer att påverka möjligheten att utföra det sociala arbetet. I Norge och Danmark har man i stor utsträckning lagt upp de sociala insatserna mot att minska skadeverkningar. Samhällets erbjudande om stöd och hjälp har då inte syftat till att få kvinnor och män ut ur prostitutionen, utan att minska skadeeffekter av verksamheten. I Sverige har de sociala insatserna i stor utsträckning varit inriktade mot att bekämpa prostitutionen och få kvinnor och män att lämna den. Även om detta förefaller vara motstridiga sätt att ingripa i människors liv är frågan om relationen mellan kontroll (lagstiftning) och omsorg (socialt arbete) mer komplicerad än så (Jansdotter & Svanström 2007; Skilbrei & Renland 2008). I omsorgen som erbjuds genom sociala insatser ryms också en form av disciplinering; man vill att klienterna skall förändra sig. Samtidigt diskuteras ofta prostitutionslagstiftning inte enbart som kontroll, men också som omsorg; koppleri- och människohandelslagstiftning syftar till att beskydda kvinnor och män i prostitution mot utnyttjande, och att kriminalisera sexköp syftar till att främja jämställdhet. Motiven bakom de sociala insatserna förefaller därmed inte enbart vara omsorg, liksom som lagstiftningen och det polisiära ingripandet inte enbart handlar om kontroll. Utifrån ett sådant resonemang behöver ett förrättsligande av prostitutionsfältet inte nödvändigtvis innebära att fokus på prostitution som ett socialt problem förändras.

1.5 Avslutning

Att belysa hur nutida förståelser skapas och vilka konsekvenser det kan få, är en viktig uppgift för samhällsvetenskaplig forskning. I forskningsprojektet *Prostitution i Norden* har vi haft som ambition att beskriva hur prostitutionen och dess aktörer förstås och hanteras olika under olika perioder och i olika kontexter. Vi har även strävat efter att komma bakom utbredda antaganden om fenomenet.

De nordiska länderna har mycket gemensamt, både ekonomiskt, kulturellt och socialt. Samtidigt, menar den svenska statsvetaren Christina Bergqvist (1999) att det finns en risk att antagna likheter överskuggar eventuella skillnader. I detta projekt har vi uppehållit oss vid att ge detaljerade beskrivningar av hur de nordiska staterna närmar sig fenomenet prostitution. Vi har varit särskilt uppmärksamma på områden där länderna ser ut att skilja sig åt. I beskrivningarna ovan framkommer såväl stora likheter som stora skillnader i hur prostitution tolkas och hanteras. Studierna visar också att prostitution definieras, konstrueras och hanteras olika i olika perioder och olika kontexter. Detta visar också att definitionen inte är konstant inom länderna. Även om det inom Norden går att urskilja olika sätt att definiera prostitution som ett socialt problem är skillnaderna större mellan hur prostitution definieras i Norden och andra platser i världen, än de är inom de nordiska länderna.

Referenser

- Ásgeirsdóttir, Bryndís Björk m.fl. (2001): *Vændi á Íslandi og félagslegt umhverfi þess: Áfangaskýrsla (Prostitution i Island och den sociala miljön: Delrapport)*. Reykjavík: Rannsóknir og greining ehf og Dómsmálaráðuneytið (Reykjavik: Forskning och analys: Justitie- og kyrkodepartementet)
- Bechmann Jensen, Torben m.fl. (1990): *Prostitution i Danmark*. Köpenhamn: Socialforskningsinstitutet
- Bergqvist, Christina (1999): "Norden – en modell eller flera?" I: *Likestilte demokratier? Kjønn og politikk i Norden*. Christina Bergqvist (red.). Oslo: Universitetsforlaget og Nordiska ministerrådet
- Bjønness, Jeanett (2008): "Vil du have et andet liv?" I: *Købt eller solgt*. Birgitte Graakjær Hjort (red.). Århus: Klim
- Capacent-Gallup (1999): *Gallups nationale opinionsundersøgning: Afstada til nektarstada (Hållningar till strippklubbar)*.
URL: <http://gallup.is/?PageID=762&NewsID=480> [Läst 23.07.2008]
- Ekberg, Gunilla (2003): "The International Debate about Prostitution and Trafficking in Women: Refuting the Arguments." I: *Rapport fra Seminar on the Effects of Legalisation of Prostitution Activities – a Critical Analysis*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Haavio-Mannila, Elina m.fl. (2001): *Trends in Sexual Life. Measured by national sex surveys in Finland in 1971, 1992 and 1999, and a comparison to a sex survey in St. Petersburg in 1996*. Working Papers E 10/2001. Helsingfors: Institutet för Befolkningsforskning, Finska befolkningsförbundet
- Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action Vol. 2*. London: Heinemann
- Holm, Maibrit (2007): "Mellem migrant og sexarbejder: Nigerianske kvinder i prostitution i Danmark." I: *Sociologi i dag*, vol. 37 (3–4): 31–57
- Høigård, Cecilie & Finstad, Liv (1986): *Bakgater – Om prostitusjon, penger og kjærlighet*. Oslo: Pax forlag
- Jansdotter, Anna & Svanström, Yvonne (2007): "Inledning" I: *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940*. Jansdotter, Anna & Svanström, Yvonne (red.). Göteborg och Stockholm: Makadam
- Jämställdhetsbarometern 2004*. Helsingfors: Social- och hälsovårdsministeriets publikationer 2004: 20
- Jämställdhetsbarometern 2008*. Helsingfors: Social- och hälsovårdsministeriet, opublicerad
- Järvinen, Margaretha (1990): *Prostitutionen i Helsingfors – en studie i kvinnokontroll*. Åbo: Åbo Akademi Förlag
- Kriminalstatistik 2006*, Rapport 2007: 20. Stockholm: Brottsförebyggande rådet
- Kriminalstatistik 2007*, Rapport 2008: 17. Stockholm: Brottsförebyggande rådet
- Lautrup, Claus (2002): *Unge i prostitution og lovgivning. Evaluering af straf felovens §223a*. Köpenhamn: PRO-centret
- Lehti, Martti & Aromaa, Kauko (2002): *Trafficking in Human Beings, Illegal Immigration and Finland*, Helsingfors: HEUNI Publication Series No. 38
- Månsson, Sven-Axel & Linders, Annulla (1984): *Sexualitet utan ansikte – könsköparna*. Stockholm: Carlsson & Jönsson
- Månsson, Sven-Axel (1981): *Könshandels främjare och profitörer- om förhållandet mellan hallick och prostituerad*. Lund: Doxa
- Månsson, Sven-Axel (1998): "Den köpta sexualiteten." I: *Sex i Sverige - om sexuallivet i Sverige 1996*. Bo Lewin (red.). Stockholm: Folkhälsainstitutet

Människohandel för sexuella och andra ändamål, Lägesrapport 9, 1 jan-31 dec 2006. Stockholm: Rikskriminalpolisen, RKP KUT Rapport 2007:6

Nordic Baltic Campaign Against Trafficking in Women, Final report 2002. Köpenhamn: Nordiska ministerrådet, ANP 2004:715

Pedersen, Merete (2007): "Den problematiske prostitutionslagstiftningen og den usedlige osedlighetspolisen i Danmark 1870–1906." I: *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940.* Jansdotter, Anna & Svansson, Yvonne (red.). Göteborg och Stockholm: Makadam

Pro Sentret (2008): *Året 2007.* Oslo: Oslo Kommune

Prostitutionens omfang og former. Köpenhamn: Servicestyrelsen, Socialministeriet. URL: www.vfcudsatte.dk/page757.asp [Läst 02.09.2008]

Rannsóknastofa í kvenna- og kynjafræðum (Center för kvinno- och könsforskning) (2003): *Jafnréttismál – viðhorfsrannsókn (Jämställhetsfrågor – attitydforskning).* Reykjavík: IMG-Gallup

Rasmussen, Nell (2007): *Prostitution i Danmark.* Köpenhamn: Servicestyrelsen, Velfærdsministeriet

Regeringens proposition 111 (2003–04): *Ett utvidgat straffansvar för människohandel.* Stockholm: Sveriges regering

RÚV (Islands Radio) (2007): *Gallup: Vændiskaup skyldu vera refsiverð*

(Sexköp bör vara straffbart).

URL: <http://www.ruv.is/heim/frettir/frist/prenta/store64/item149150> [Läst 23.07.2008]

Skilbrei, May-Len & Polyakova, Irina (2006): "My life is too short; I want to live now": *Kvinner fra Øst-Europa forteller om veien til og livet i prostitusjon i Norge.* Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo

Skilbrei, May-Len & Renland, Astrid (2008): "Å tolerere eller ikke å tolerere, det er spørsmålet: Forholdet mellom lovgivning og sosialt arbeid på prostitusjonsfeltet." I: *Tidsskrift for velferdsforskning*, vol. 11 (3): 166–178

Skilbrei, May-Len (2001): "The Rise and Fall of the Norwegian Massage Parlours: Changes in the Norwegian Prostitution Setting in the 1990s." I: *Feminist Review*, vol. 1 (67): 63–77

Skilbrei, May-Len (2003): "Nordic prostitution control: Far away, so close." I: *Prostitution Control and Globalisation.* Oslo: Pro Sentret

Skilbrei, M-L, Tveit, M & Brunovskis, A (2006): *Afrikanske drømmer på europeiske gater. Nigerianske kvinner i prostitusjon i Norge.* Oslo: Fafo

Spanger, Marlene (2002): "Black prostitutes in Denmark." I: *Transnational Prostitution. Changing Global Patterns.* Thorbek, Susanne & Pattanaik, Bandana (red.). London: Zed Books

Stígamót (2008): *Ársskýrsla Stígamóta 2007 (Stígamóts ársberáttelse 2007).* Reykjavík: Stígamót